

Погляд на пам'ятки української народної словесності

Ізмаїл СРЕЗНЕВСЬКИЙ¹

Лист до професора І. М. Снегірьова

*Rausa paucis*²

Утеперішній час, здається, вже ні для кого і ні для чого доказувати, що українська мова (або, як польською, як доказував дехто; і багато хто впевнений, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських мов; що вона ледь чи поступається, наприклад, богемській у багатстві слів і виразів, польській – у мальовничості, сербській – у приємності; що це мова, яка, будучи ще невикористованою, уже може зрівнятися з освіченими мовами за гнучкістю та багатством синтаксичним – мова поетична, музикальна, мальовнича.

Але чи може, чи повинна вона за теперішніх обставин продовжувати свій розвиток і стати мовою літератури, а потім і суспільства, як було частково раніше, чи її доля залишитися назавжди мовою простого народу, безперервно спотворюватися, мало-помалу в'янути, глухнути серед тернів інших мов і врешті зникнути з лиця землі, не залишивши після себе ані сліду, ані спогаду?

Ні! Яка б участь не очікувала її, що би не робило з нею легкодумство і випадок, вона не зникне, і якщо навіть вона не мала надії на літературну славу, вона залишить свої пісні та думи і довго буде пам'ятною подібно до мови труверів і скальдів. Якби вона не мала надії на літературну славу, я сказав би; але вона має і цю надію, хоча і слабку, хоча ще і в зародку, але має. І чому ж глибокодумний Скворода, простодушний Котляревський, багатий фантазією Артемовський, завжди грайливий, завжди захоплюючий Основ'яненко і ще деякі інші, які потішили обіцянками і надією вичекати від них щось достойне України – чому повинні вони залишитися одні у дотепер дикій пустині української літератури. Мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола повинна хоча би передати нащадкам славу цих великих людей України. Під щитом і покровом мудрого уряду, під наглядом монархів, покровителів вітчизняної просвіти, вона може мати цю надію. Уявляю собі ту щасливу годину, коли Росія, сильна душею, сильна волею, сильна розумом, буде сильною в міру і словом; незамінна вітчизна своїх громадян стане вітчизною всіх інших народів, усіх наук, усіх мистецтв, усіх літератур.

Будемо радіти надією – і не віддамо на забуття те, чим можемо пишатися; не залишимо у зневазі тих цінностей, якими вже володіємо чи можемо оволодіти, якщо не будемо байдужими і довірливими до народної пам'яті.

Але чим можемо ми пишатися? Якими цінностями володіємо? Ці питання залишаються донині не вирішеними, навіть не заторкнутими. Зрештою, чи не подумаш, читачу, що я насмілюся зайнятися цією працею. Ні, це ще рано. Мій намір вказати тільки на найважливіше, зробити не більше, як загальний нарис пам'яток української народної словесності; я дуже радий, якщо втрачу з виду не все, що заслуговує особливої уваги любителів.

¹ Перекладено зі статті: *Срезневский И.* Взгляд на памятники украинской народной словесности // Ученые записки Московского университета. – 1834. – Ч. VI. – № 4. – С. 134–150.

² *Із лат.*: мале малим.

Памятки народної української словесності можна розділити на два роди:

1. Народні передання (рос. *предания*).
2. Твори більш або менш учених письменників.

У цій статті звернемо увагу лише на перший рід, залишивши нарис про другий для іншого місця.

Передання, які складають багатство української народної словесності, суть: 1. Думи та пісні. 2. Казки. 3. Похвалки (рос. *похвалки*). 4. Прислів'я і приказки. 5. Загадки. 6. Замовляння (рос. *заговоры*).

1. Думи та пісні

Напевно, не помилимося, якщо скажемо, що мало народів, які були б багатшими за українців піснеспівами і щоб ці піснеспіви були настільки витонченими у поетичному відношенні, настільки різноманітні за змістом і, разом із тим, музикальні. Крім пісень і дум, які стали загальним надбанням усього народу, є незчисленна кількість місцевих і ще більше таких, які складають на випадок чи ревізуються і, не будучи витриманими, не встигнувши стати переданнями, але завжди втрачаються в забутті. Часто мені доводилося слухати одну українку за прясельцем у хаті біля вікна чи біля призьби, чи в полі за роботою, як вона, фантазуючи своїм гнучким, дзвінким і часто ніжним, приємним голосом знаходить накінець звуки, які її полонять, близькі до її серця, гармоніює їх – і мало-помалу змінює свою безобразну фантазію стрункою піснею – піснею, сповненою почуття і поезії. Спочатку, правда, слова цієї пісні не підпорядковані розміру, ледь чи мають який-небудь зміст; але це ненадовго: поступово з'являються вірші, рима, загальний розмір, зміст, часто досить мило – співачка надихається, і пісня для неї нескінченна. Добре пам'ятаю, як одна селянка років тринадцяти за два вечори склала милу пісню про ясне сонце, світлий місяць, яскраві зіроньки, застосувавши їх до двох братів і сестер; не можу згадати без сміху, як виманила в мене одна бідна стара жінка декілька копійок за колядки, які вона сама створювала і створювала так вправно, що я не встигав їх списувати. Треба би віддати честь українкам: між ними не рідкість знайти тих, хто володіє здатністю складати пісні; зрештою, і між українцями немало вправних імпровізаторів, особливо з ремісників, чумаків і бандуристів. Перші – великі майстри створювати анакреонтичні пісні, останні дуже легко переводять у думи повчальні казки, а часом – і міфічні. Звичайно, усі ці імпровізації можуть подобатися на певний час, тільки тоді, коли їх співає сам автор; але зате з пісень і дум, удостоєних народної пам'яті, як багато справді чудових, пронизаних глибоким невідомим почуттям, оживлених звуками, що заторкують серце. Згадайте:

Гомін, гомін по діброві...;

вслухайтеся:

Понад морем, Дунаєм
вітер явір хитає...

Прочитайте смерть одного із трьох братів, які втекли з Азова – смерть його на Савур-могілі; або гадання Самка Мушкета в думі про похід на поляків в часи гетьмана Півтора Кожуха; або надгробну пісню гетьманові Свирговському:

Тоді буйні вітри завивали:
- Де ж волками гетьмана сподівали?
Тоді кречети налітали:
- Де ж ви нашого гетьмана жалковали?
Тоді орли заклокали:

- Де ж ви нашого гетьмана схоронили?
Тоді жайворонки повилися:
- Де ж ви з нашим гетьманом простилися?
У глибокій, у могилі,
біля города, біля Килії,
на турецькій лінії...;

або про Палія в Сибіру:

Високо соньце сходить,
низенько ложиться:
ой десь-то пан Палій Семен
тепер журиться?..
Той, душу заклавши,
світу, бач, гаптує;
а той по Сибіру,
мов у лузі, дубує!..

або простодушне прохання коваля до пана:

В ласкавого пана
гаптована свита:
чи не можно ковалеві
принадиться світа?..

Або..., або... Прикладів безліч.

І до того ж: наскільки розмаїтий зміст пісень і дум українських! Одні нагадають вам перекази глибокої старовини, старовини, про яку ми не маємо майже ніякого уявлення, переносячи вас на яке-небудь стародавнє городище, у натовп прихильників Світовида-Одина, Купальниці-Фреї та Перуна-Тора, або на берег Дунаю з вінком на руці, або до священного вогню, або в таємничу темін лісу, в якому мешкає нечиста сила, або в її підземні чертоги. Інші полонять вас невинністю і простодушністю моральних повчань, із усією простотою патріархальних часів скажуть вам про святість молитви і благословення рідних, або про милосердя Життєдавця, або про великодушність і могутність св. угодника Божого Николая Чудотворця. Треті розгорнуть перед вами знамено слави минулих століть, тих буремних годин, коли Україна боролася з ворогами православ'я, і потім сама себе вбивала кривою і чварами, і перекажуть вам імена Сvirговського, Богданка, Підкови, Наливайка, Лободи, Хмельницького, Палія, Мазепи, Коломія, і про багатьох інших героїв Гетьманщини. Ще деякі нагадають про військовий стан, про січі, поразки, перемоги, переможні бенкети. Інші перенесуть вас у чарівний світ любові. Інші вас розважать гумором, цим оригінальним, самобутнім і примхливим гумором, що позначає характер українця настільки чіткими рисами.

Таким чином, якщо не зайвим є поділ українських пісень і дум на відділи, то більша їх частина підійде до наступних шести:

1. *Міфічні*. Між піснями цього відділу є міфічні за змістом і міфічні за приспівом. Перших залишилося в народній пам'яті дуже мало; деякі з них співають на Трійцю, інші – під час колядування, і т. д. В останніх найчастіше згадано імена Діда, Лада, Купала, Мавки та ін. Міфічні думи всі без винятку є переспівом міфічних казок.

2. *Билинні* (рос. былевые). Одна частина їх, що містить спогади про подвиги козацької старшини, становить надбання бандуристів. Герої цих пісень і дум – славні справами гетьмани та їх сподвижники, починаючи від Сvirговського (1576) до падіння Запорізького війська. Деякі з дум видав Цертелєв. Інша частина билинних – д у м к и – оповідають про осіб, які стали цікавими для народу через якусь

обставину, але не належать власне українській історії. Такі пісні про Шландибенка Твардовського, Лемерівну, Юрка, Хому та Ярему, сліпця Захарія та ін.

3. *Повчально-моралізаторські* (рос. нравоучительные) займають середину між міфічними і билинними. У них у формі розповіді про яку-небудь подію викладено релігійно-міфічний переказ про правила життя та моральності. Їх можна порівняти зі східними притчами і німецькими легендами. Найвідоміша з повчальних дум є дума про Олексія Поповича, в якій доведено силу і важливість батьківської молитви.

4. *Військові* (рос. военные) – переважна більшість пісень. Вони були колись надбанням запорізьких козаків, які, як відомо, були охочими до пісень і майстрами їх складати. Теми військових пісень: розлука з батьківщиною, похід, січа, перемога, поразка, молитва до Бога, упевненість у його промислі та ін. Утім тут треба відрізняти два різновиди: пісні козацькі та гайдамацькі від пісень, що стали нині надбанням чумаків та ремісників і що належали спочатку козакам-селянам. Перші і є власне військові; останні відрізняються ніжністю почуттів і виразів; у перших любов не бере участь ні словом, ні ділом, у других вона часто відіграє досить значну роль. Кількість пісень цього типу була колись дуже велика; нині їх забувають із кожним роком щораз більше.

5. *Пісні анакреонтичні* здебільшого співають жінки, і тому їх називають жіночкими. Усі вони повторюються на вечорницях, гуляннях, під час танців і роботи. Читачам відомо більше 50 із «Собранія малор. песен» п. Максимовича.

6. *Пісні гумористичні, для гулянь* (рос. гулливые). Це невеликі сатири, часто пройняті найуїдливішою іронією, часто грубі та глупі до безконечності. Деякі з них використовували під час танців, і ці, як навмисне, майже всі не гідні ніякої уваги.

Розглядаючи всі ці пісні та думи за їх використанням, виділимо серед них два види інших: *обрядові* та *домашні*.

Крім того, одні з них у народі називають *старими*; інші – просто *піснями* чи, якщо завгодно, *новими*. До старих належать: увесь перший відділ билинних, велика частина повчально-моральних, і майже всі військові.

За внутрішньою формою, за викладом або характером, українські думи та пісні належать більш-менш до різновиду драматичних поем: дуже небагато мають чисто епічну або ліричну форму; навпаки, є багато таких, у котрих увесь зміст полягає в розмові двох або декількох осіб. Сценізм є прикметною їх ознакою. Пісень і дум, які у своїй цілості не становили б картини або навіть ряду картин, не багато – можливо, навіть зовсім немає, якщо, ґрунтуючись на всіх імовірностях, припустимо, що більша частина їх дійшла до нас в уривках, і нерідко ці картини дібрані з чудовим мистецтвом, дихають справжньою поезією.

За зовнішньою формою пісні мають тоніко-силабічний розмір і зазвичай поділяються на строфи по 4 і по 2 рядки, які пронизують рими, або принаймні співзвуччя, а думи складено римованою прозою; утім є кілька пісень без рим і кілька дум, в яких майже немає рим. У багатьох піснях деякі вірші повторюються по два і по три рази; інші мають особливі приспіву.

Скажемо кілька слів про видання українських пісень і дум. Не включаючи до їх числа невелике зібрання пісень у спотвореному вигляді в російських пісенниках і часто в журналах та альманахах, власне видань було досі чотири:

1. Опыт собранія старинных малороссійских песен. С.-Пб., 1819. Кн. *Цертелева*.

Сім дум і три пісні. Передмова, примітки. Словник.

Видання дуже цінне, але переповнене жахливими друкарськими помилками.

2. Малороссійскія песни, изд. М. Максимовичем. М., 1827.

Сто двадцять одна пісня і одна дума. Передмова, примітки, словник.

Видання цікаве через різноманітність. Головний недолік його є той, що деякі пісні надруковано в неповному, а іноді й неправильно вигляді.

3. *Запорожская старина*. Изд. И. Срезневского.

Донині видано тільки кн. 1, 2, 3.

Як би не сміливо видавець ставився до цього зібрання, але думаю, що воно буде цікаве як новинка і не зовсім бідний матеріал для історії України.

4. *Украинскія народныя песни*, изд. М. Максимовичем. Ч. I. М., 1834.

Дев'ять дум і 104 пісні. Передмова та примітки.

Видання дуже багате, одне з найкращих зібрань народних слов'янських пісень.

2. Казки

Цінний пам'ятник фантазії, вірувань, розуму і спогадів українського народу і, разом із тим, багатюща копальня для майбутніх поетів України. Тут знову натрапляємо на ту ж відмінність, яку помітив я в піснях і в думках: одні з казок, висловлюючи улюблені ідеї народу і нагадуючи про події та осіб, цінних для його пам'яті, стали загальним надбанням усього народу; інші відомі тільки в деяких місцях; ці надзвичайно важливі для історії; нарешті, є багато таких, які імпровізуються, хоча, треба зізнатися, що ці останні, здебільшого, досить невдалі.

За змістом казки можна розглядати у трьох відділах:

1. *Міфічні*. Їх забувають із кожним роком більше. Ще незадовго до нас багатьом відома була казка про створення світу і про Бога, який наділяє дарами людей і тварин; нині декому тільки відомі з неї окремі уривки, здебільшого незначні. Головні дійові особи в цих казках: духи нечистої сили і все царство, що нагадує царство Арімана, чорти, біси, водяні, лісовики, русалки, лисогорський цап, відьми, знахарі, велетні, змії і дуже рідко давні божества слов'ян і литовців. Чудово, що в цих казках високі ідеї християнства часто змішано з найсмійнішими і найбезглуздішими забобонами. Місцеві казки цього типу часто цікаві; такі, наприклад: про побудову міста Мінська і про Чортову гору Чернігівської губернії, про порожню хату в Катеринославській губернії, про підземні міста в Катеринославській і Харківській губерніях та ін.

2. *Билинні*. Подібно до пісень цього відділу і казки можна поділити на два різновиди: 1. Про історичні особи та події. 2. Про осіб і події приватного життя.

3. *Фантастично-гумористичні*. Найбільша кількість українських казок належить до цього відділу. Часто трапляються в них алегорії, що нагадують оповіді індіанців і греків. Такі, наприклад, про чорне, біле і червоне; про дитя-сироту; про Лизогуба; про пана Почала; про Царя-гороха; сюди ж належать і байки про Лисичку-сестричку, вовка-сіроманця, Хому і Ярему та ін.

Відкладаю на майбутній час і місце на докладний розгляд їх форми і користі, яку можуть вони принести українській історії та етнографії. Тут же зауважу тільки, що їх розрізнявальна ознака – таємничість викладу і простота вираження; не так, як у російських казках, де виклад здебільшого чіткий, а вирази нерідко піднесені, мальовничі і ще частіше дуті й натягнуті.

Досі не було жодного видання українських казок.

Наслідкування їм писали російською мовою:

Сомов під фірмою *Байського* і *Гоголь* під фірмою *Пасічника Рудого Панька*. І той, і інший знаходили, скільки мені відомо, багато читачів, хвалителів і огудників.

3. Похвалки

Невеликі казки на зразок байок здебільшого сатиричного змісту. Ось приклад:

Як скомандував наш граф Грицько Розумовський:

– По три на вола, хлопці!

Так в три часи як милом узяло.

Їхали день, їхали другий, на третій спочивали.

От як скомандував наш граф Грицько Розумовський:

– З волів, хлопці!

Так в три часи як милом узяло.

– Ану, хлопці! Хто за капки, хто за ваганки, та й варить галушки.

Як крикнув наш граф Грицько Розумовський:

– Кого, хлопці, на часи поставити?

– Та у нас є Грицько, добрий татарюга, по-татарську добре знає.

Як прийшов татарюга:

– Шурдю-бурдю! Галушки варю! Якши! Наваримо й лапши!

Як узяв вражий татарюга головешку та притулив до пушки; як випалить.

От наш граф Грицько Розумовській скомандував:

– В кущі, хлопці!

Так милом и узяло. Сиділи ми день, сиділи другий.

От як скомандував наш граф Грицько Розумовський на третій день:

– З кущів, хлопці!

Так в три часи як милом узяло. Сім чоловік на ліцо.

4. Прислів'я та приказки

Це, за словами Г. Мастака, вічноюна, вічножива ходяча філософія народу, дзеркало його життя, заповідь старого чоловіка, який посивів у школі досвіду, результат його спостережень, що він робив упродовж усього його існування.

Кількість прислів'їв і приказок українського народу ледь чи можна обчислити.

Між ними можна виокремити три найголовніші відділи:

1. Епічні, наприклад:

Вип'ємо по повній, бо нам вік не довгий.

Брехнею світ живе.

Брехнею світ пройдеши, то назад не вернешся.

Береженого Бог береже.

Не учи гадюки у пазусі, бо вкусить.

Недосол на столі, а пересол на спині.

Як пойдеш ув об'їзд, то будеш на обід, а як напростець, то увечері; та ін.

2. Гумористичні, наприклад:

Що бабі, то й громаді.

Через пень колоду валить.

Шукати учерашнього дня.

Сердце з перцем; душа з часночком.

Не їсть пан дяк гусей.

Не дай, Боже, щоб чорт не знав; та ін.

3. Билінні виражають думку народу про осіб, народи і події, що цікаві для нього.

Ось, наприклад, поняття українців про москалів:

Від Москаля поли вріж, та втікай.
 Від чорта відхреститися, а від москаля не відіб'єшся.
 З москалем знайся, а камінь у пазусі держи.
 Коли москаль каже сухо, то піднімайся по ухо; бо він бреше.
 Москаль дорогу зна, та ще й пита.
 Москаль не велик чоловік, — та ба!
 Москаль як ворона, а хитрійш чорта.
 Московський час «подожди»!
 Мутить, як у селі москаль.
 Не за те москаля б'ють, що краде, а за те, щоб умів кінця ховати.
 — Тату, тату! Лізе чорт у хату!
 — Дармо! Аби не москаль; і т. д. і т. д.

5. Загадки

Плід народної дотепності. Вони взагалі носять відбиток якоїсь обдуманості та вигадливості. Із цього числа треба виключити небагато тих, що містяться у старовинних казках. Якщо багато загадок двозначних, то в такому випадку один зі змістів напевно наведе рум'янець на чоло невинності.

Ось декілька українських загадок для прикладу:

Біленьке, синеньке увесь світ одіває (*Нитка*).

Крикнула утка, на морі чутко. Збіглися дітки не одной матки (*Благовіст дзвону*).

Лисий віл скрізь ворота дивиться (*Місяць*).

Мету, мешу — не вимету, несу, несу, не винесу;
 Пора прийде, само уйде (*Світло сонця з вікна*).

Ходить пані в шарафані; куди гляне, трава в'яне (*Коса*).

Сива кобила по полю ходила, з поля прийшла, по руках пійшла (*Сито*).

Прибігли штрики-брики,
 ухватили далду-балду;
 почули мякинники,
 казали гречанникам:
 — Сідайте на вівсяники,
 доганяйте штрики-брики,
 віднімайте галду-балду
 (*Вовки, свині, собаки, люди, коні*); та ін.

Пан Смирницький, що видав нині маленьке зібрання прислів'їв і приказок, обіцяє видати і загадки. На його зібрання прислів'їв і приказок були зауваження п. Мастака у «Телескопі», 1834 р.

6. Замовляння

Таємниця! Таємниця! Скільки бабусь живуть і славляться одним умінням замовляти!

Вас вкусила змія: кличете стареньку... Вона таємничим, напівгробовим голо-сом нашепче на хворому місці такі речі:

Ой чи не в того лукомор'я зелена лоза!
 Зелену лозу вітер сушить!
 Вітер сушить, листи розносить!
 Один листочок у морі впав,
 другий листочок до серденька припав,
 третьому листочку рану лічити,
 рану кіровати; і т. д.

Вам погано. Голова болить. Серце ниє. Кличте стареньку: вона вам виляє переполох – і, виливаючи, нашепче:

Ой, гульк, вода! Бусь, вода!
 Креши огню, жени біду! і т. д.

У замовляннях ви немало відшукаєте для етнографії.
 Між українськими замовляннями є багато подібних до російських.

На перший раз – досить. Бажаючи бути коротким, я, можливо, не домовив багато що. Пробачте. Буде час, буде нагода – і я знову, якщо ви забажаєте, заговорю про пам'ятки української народної словесності. Але я волів би знати перш: чи вартують ці пам'ятки вашої уваги.

Харків.
 1834 р. Серпня 7.

Переклав із російської Ігор Гунчик

Нові книги

Швед І. А. Міфалогія колеру ў беларускай традыцыйнай духоўнай культуры: манаграфія. – Брэст: БрДУ, 2011 – 291 с.

У монографії досліджено міфологію кольору як фрагмент народної картини світу білорусів. На матеріалі текстів різних жанрів фольклору охарактеризовано семантику і функціонування конкретних символів як чинників кольорового коду. У першому розділі монографії простежено історію вивчення кольору в культурі, з'ясовано проблематику міфології кольору у слов'янознавстві, а також визначено теоретико-методологічну основу дослідження кольорового коду білоруської духовної культури. У двох підрозділах наступного розділу досліджено міфологію семи кольорів (білого, червоного, чорного, жовтого, зеленого, синього, сірого) та кольорові діади і тріади в білоруському фольклорі.

